

Петро МАЦЬКІВ,

*доктор філологічних наук, професор кафедри української мови
Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана
Франка (Україна, Дрогобич) petro_matskiv@ukr.net*

ОБРАЗНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ПАРЕМІЙ З КОМПОНЕНТОМ ГОЛОВА В «ГАЛИЦЬКО-РУСЬКИХ НАРОДНИХ ПРИПОВІДКАХ»

У статті з'ясовується семантична структура ФО з компонентом голова, простежуються системні відношення в межах цієї фразеологічної серії з побудовою ієрархічної структури ідеографічного опису об'єкта дослідження; з'ясовується роль культурологічної інформації, закладеної у внутрішній формі ФО, у формуванні фразеологічного значення.

Ключові слова: *фразеологізм, паремія, компонент голова, семантика, соматизм, народна традиція.*

Лит. 10.

Petro MATSKIV,

*Doctor of Philological Sciences, Professor, Department of Ukrainian
language, Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University
(Ukraine, Drohobych) petro_matskiv@ukr.net*

THE IMAGE POTENTIALS OF PROVERBS WITH THE COMPONENT HEAD IN «GALICIAN-RUTHINIAN FOLK BYWORDS»

In the article FU semantic structure of the component head is studied out, system relations within this phraseology series with the construction of the hierarchical structure of ideographic description of the object of the study is deduced; the role of cultural information in the internal form of FU in the formation of idiomatic meaning is found.

Key words: *phraseologism, paremia, component head, semantics, somatisms, folk tradition.*

Ref. 10.

Петр МАЦКИВ,

*доктор филологических наук, профессор кафедры украинского
языка Дрогобычского государственного педагогического университета
имени Ивана Франко (Украина, Дрогобыч) petro_matskiv@ukr.net*

ОБРАЗНЫЙ ПОТЕНЦИАЛ ПАРЕМИЙ С КОМПОНЕНТОМ ГОЛОВА В «ГАЛИЦКО-РУССКИХ НАРОДНЫХ ПОГОВОРКАХ»

В статье рассматривается семантическая структура ФЕ с компонентом голова, прослеживаются системные отношения в пределах этой фразеологической серии с построением иерархической структуры идеографического описания объекта исследования; определяется роль культурологической информации, заложенной во внутренней форме ФЕ, в формировании фразеологического значения.

Ключевые слова: фразеологизм, паремия, компонент голова, семантика, сомати́зм, народная традиция.

Лит. 10.

Постановка проблеми. Пареміологічний фонд української мови становить невичерпне джерело щодо виявлення національних рис мовних і концептуальних картин світу українців. Особлива роль у процесі відображення мовної картини світу належить фразеологізмам з соматичним компонентом.

Аналіз досліджень. Цій проблемі присвячені наукові розвідки О.Селіванової [6, 83-125], у яких розглянуто концептуалізацію соматичного коду культури у фразеологізмах. Н. Скоробогатко вивчає особливості фразеології східнослов'янських і східноєвропейських говірок української мови в семантичному та культурологічному аспектах, зокрема характер кодування сомофразеологізмами у цих говірках позамовної дійсності, роль концептів-соматизмів в ареальному фразеотворенні, а також процес відтворення архетипових уявлень людини в соматичній фразеології аналізованих говірок [8]. Стаття О. Омеляненко [5] присвячена українським фразеологізмам з компонентами-соматизмами як засобами вербалізації танатологічної семантики, у якій з'ясовується специфіка їхньої мотивації, фразеотворча активність компонентів-соматизмів, у тому числі й фразем із компонентом око. Образний потенціал фразеологізмів із компонентом голова в українській мовній картині світу розглянуто Н.Клименко [4]. Авторка розглядає семантичні, структурні та емоційно-оцінні особливості цих фразеологізмів за параметрами розумний – дурний, досвідчений – без досвіду, спокійний – запальний тощо, а також за характеристиками інтелектуальних, фізичних, психічних, поведінкових станів людини, виявлених дієслівно-іменниковими словосполученнями, щоправда, науковець не долучає у своєму дослідженні матеріал «Галицько-руських народних приповідок», який становить основу нашої розвідки. Г. Добролюба до-

сліджує концепт око на матеріалі діалектної фразеології Середнього Полісся.

Марія Скаб [8] здійснила комплексний аналіз концептуалізації сакральної сфери в українській мові на прикладі концепту ДУША на основі аналізу семантичного простору слова-імені концепту, який проводиться у трьох напрямках: парадигматичному (вивчення розвитку його семантичної структури), словотвірному (визначення динаміки наявності похідних від аналізованого слова) та синтагматичному (встановлення сполучуваності з іншими словами), у дослідженні також опрацьовано великий масив фразеологізмів з компонентом душа.

Фразеологізми із соматичним компонентом також досліджували такі вчені, як М. Алексєнко, Л. Дядечко, А. Івченко, Д. Ужченко та В. Ужченко, В. Коваль, В. Кононенко, М. Кочерган, О. Тищенко, О. Андрейченко, О. Каракуця, О. Левченко та ін.

Виклад основного матеріалу. Паремійний фонд «Галицько-руських народних приповідок» становить невичерпне джерело для фразеологів-дослідників, позаяк у ньому відображено особливості категоризації й концептуалізації світу в тому числі засобами соматичної фразеології.

Метою нашої статті є визначення особливостей тематико-ідеографічної організації паремій із соматичним компонентом голова у «Галицько-руських народних приповідках», з'ясування ролі цих одиниць у формуванні української мовної картини світу та розкриття їхнього прагматичного потенціалу, смислової структури.

Споконвіків в усіх мовах *голова* сприймалася як частина людського тіла, без якої життя людини неможливе, вона вважалася розумовим центром людини (на відміну від серця, яке закріпилося у мові як чуттєвий, емоційний центр людського життя). Згадана лексема полісемійна в українській мові: 1. Частина тіла людини або тварини, в якій міститься мозок – вищий відділ центральної нервової системи, 2. орган мислення; мозок, 3. Особа, яка керує зборами, засіданням і т. ін., 4. Керівник установи, об'єднання, товариства, організації та їх відділів, 5. Основне, головне в чому-небудь, 6. Авторитетна особа; головний у якій-небудь справі, 7. Перші ряди, передня частина чого-небудь (колони, загону, групи і т. ін.), що рухається, 8. Перші ряди, передня частина чого-небудь (колони, загону, групи і т. ін.), що рухається [10: II, 109]. В етимологічному плані споріднене з лит. *galvà*, лтш. *galva*, др.-пруськ. *gallū*, зн.. в. *galwan*. Порівнюють також з вірм. *glux*, род. в. *gl̄oxu* «голова» з **ghōlū-*, давньоукр. голова мало ще знач. «вбитий» [3: I, 456].

Паремії з компонентом голова об'єктивують спорадично відворотні формули, ворожіння, прокляття, клятви, лайку Так, за допомогою відво-

ротної формули *На свою голову кракай!** кричать вороні, що «кракає над чоловіком або на кізлиню хаги, а се вважають за віщоване якогось лиха, Отже, такою формулою відвертають те лихо на неї саму, у такий спосіб засвідчуючи віру в магічну силу слова.

Ворожба, яка виражалася словами (*Камінь голова, зуби залізні*), означала знахарські формули, які одначе, утратили своє первісне значення. Іван Франко так описує цей процес ворожіння: «Коли перший раз гримить навесні, діти вибігають на подвір'є і, стукаючи собі невеличким камінцем до лоба, кричать: «Камінь голова!» Се на те, аби протягом року не боліла голова, була тверда як камінь. Коли ж у дитини випадє перший молочний зуб, то його кидають у кут приговорюючи: «Мишко, мишко, на тобі кістяний зуб, а мені дай залізний». Обривки з обох сих формул перейшли в приказку, якою характеризують здорового, витревалого чоловіка».

Серед формул-проклять нагромаджуємо на прокляття із загальним значенням нещастя (*Абис там голову зломив, де підеш!*, *Біда на твою голову!*, *Бодай єс си голову зломив, як лиш за поріг вийдеши*, *Бодай ти голова облізла, на лайку (Тьфу на твою голову!*, *Нас-ти на твою голову!*).

Зворотну силу отримують закляття, що стосуються особи, яка є їхнім носієм і підтверджує у такий спосіб істинність, правдивість своїх вчинків: *Голову си дам утїти, коли то не правда, Дам си голову стїти, коли брешу*. На думку дослідників, концептуалізація соматичного компонента в мові, його фіксація у великій кількості, зокрема, паремій, актуалізує, активізує динаміку семантики одиниць тематичного поля «Людина», що передбачає врахування різних його граней: «Я-фізичне», «Я-інтелектуальне», «Я-емоційне», «Я-соціальне» та ін. У межах існування зазначених чотирьох полів виділяють мікрополя, групи тощо.

У «Галицько-руських народних приповідках» лексема голова як компонент паремій характеризується різнобічною валентністю, високою частотою вживання та семантичною багатоплановістю. У межах «Я-інтелектуальне» виділяємо такі семантичні групи:

Риси характеру людини: неспокійний: *То ще шибай-голова, прихлипливий:* *У нього в голові дідько сі женит*, **покірливий:** *Хоць му на голові кіле тешти*, **відповідальний:** *То всьо на його голов*, **несерйозний:** *То пуста голова*, **завзятий:** *То тверда голова* **відповідальний:** *То всьо на його голові, В тім моя голова;* **безпорадний:** *Стратив голову до решти*, **забудькуватий:** *Ти ще десь колись і голову загубиши*, **розсудливий:** *Має розвід у голові*, **присемний:** *І в голови клади*, **податливий:** *Дає собі на голові кіле тесати* *Дає собі по голові*, **впевнений у собі:** *Голову до гори держьбити*, **байдужий:** *Акурат ми то в голові!*, **хворобливий:** *Голови не підведу*, **рішучий:** *Голова як камінь*, **сердитий:** *То горяча голова.*

Розумові здібності/вади людини: упертість: *Дбим тут мав головов наложити, то не попуцу, Застрягло му то в голові, Хоть головов наложити, а на своїм поставити, Хоць бис ту на голову став, то ти сі не вступю; тупість:* *Ані раз му сі нічо голови не бере, А то кінська голова!, То заплішена голова, А то козяча голова, Голова як пень, Втовчи му в голову, коли в нього голова як довбні, Голова як порожний горнець, Голова як решето, Голова як розбитий горнець, Забита голова! Капустьїна голова, Солом'яна голова, Голова як свистун, То тісна голова; дурість:* *Так як би голову заплішив, У нього в голові курячий мозок, В голові му воробці цвѣ] иркают, В голові му пустий вітер свище, В голові тобі самі витребеньки, В його голові вороняче гніздо, В твоїй голові сім літ не метено, То не твої голови робота; баламутність:* *В голові му сі помішьяло, В голові му як в трибунал, Має завороть у голові, Наторохтів ми повну голову, Закрутив ми голову, Аж ми голова ходором ходит; непутящість:* *Голова для паради, бездумність:* *В голові як у пустій студолі, Вилами му в голові поукладано; пліткарство:* *В голові тік, в язиці ціп: де схочу, то змолочу; мудріший від іншого:* *Він у голові не має того, що я в пїті; дивакуватість:* *Всадив собі в голову таке, що сміх людьом сказати; мудрість:* *Голова добра до поради, Голова не леда, мати голову на плечох, То голова!, То мудра голова, То отверта голова, То світла голова, То теньга голова; нездара:* *Голова – лиш би в ню вистрілити, божевільність:* *Голову му обголити варто, більше нічого, Йому в голові до гори ногами, Має мишки в голові, У нього в голові мишки бігають, На голову впасти, У нього в голові не всі дома, У нього в голові не тес; розумніший за іншого:* *До того не такої голови треба, сумний:* *Звісив голову, розумний:* *В мене голова не від паради, Має голову на карку, О, то голова!, Що голова, то голова!; вдавана мудрість:* *В голові му вилами укладали, заклопотаний:* *Не знаю, де ми голова стоїт, Сам не знаю, де ми голова стоїт, дивний:* *Тобі сі в голові перевернуло; хитрий:* *то жидівська голова, не здібний:* *То не твоя голова до того, посередність:* *То слаба голова, дурніший від когось:* *Що в тебе в голові, то в мене в пїті...у мизельнім пальци...в г-ци.*

Розумова діяльність людини: обмірковувати: *Аж ми голова тріщит, В голову заходжу, думати про одне:* *Вбив собі щось у голову, В голову му фіра сіна заїхала; прозріти:* *В голові ми свитає, забути:* *То міні з голови випало, Вибий собі це з голови!, Вивітрило ми то з голови, Випало ми з голови, Виплило му з голови, як вода з решета, не розуміти:* *Голови му не береся, запевнювати:* *Голову за тото даю, задурити:* *Голову кому завернути, присоромити:* *Голову кому змити, зосередитись на одному:* *Голову чим набити си, порадити:* *Дай ми якийсь розвід голові, перекопати себе в протилежному:* *Дай собі то з голови вибити!, зганыбити:*

Змив му голову порядно, думати про одне: Набив собі голову тим, погоджуватися: На всьо лиш головов киває, верховодити кимось: На голові комусь кіле тесати, протилежне до верховодити: Не дам собі на голові кіле тесати, Не дам собі на голову нас-ти...по голові скакати, Не дам собі по голові їздити, передумати: Пішов до голови по розум, осоромити: Пішов як зі змитою головою, не переконати: Того му з голови не виб'єш, подумати: Тут би добре головов покрутити, додуматися: Щось собі в своїй голові пошнытив, сумніватися: Щось ти дуже на тото головов хитаси...крутиш, не можна забути: То ми з голови не сходит, не можна згадати: То ми сі в голові вертит, не можна зрозуміти: То ми сі не може в голові помістити. Переважна більшість паремій аналізованої семантичної групи мають нейтральну конотацію, незначна частина – негативну (осоромити, зганьбити, задурити).

Порівняно мала група паремій зафіксована на позначення стану людини. **Психічний стан** людини репрезентують такі паремії: **сумувати**: *Звісив голову, здивування В голові ми сі то не містит, розпука: Головов до стіни б'є, журитися: до голови брати, втратити надію/ відвагу: Опустив голову, як здохла курка крила. Фізичний стан людини виражає також обмежена кількість паремій: **недужий**: *Голови не підведу, видужати, вийти з бід: Підняв якось голову в гору, зайнятий: Нема коли і в голову почесатися, п'яний: Має в голові, Трошка му в голові шумит, Як сі голова крутит, то ноги танцюють, Як у голові шум, то ноги пишут мисліте.**

Своєрідну групу в цьому підполі формують паремії, що визначають семантичне поле смерті, позначаючи **смерть**: *Як би о голову йшло, після смерті: По мойй голові роби си що хочеш, По мойй голові всьо твоє, криваву помсту: Най іде голова за голову.* При бійках та погрозах смертельний варіант також не виключався: *Без голови підеши, Або його голова тут упаде, або моя, Най си там і по єдній голові зломїт*, що свідчить про надзвичайну суворість покарань у наших предків.

Зовнішність людини окреслюється тільки двома паремійними одиницями: **головатий**: *Голова як гарбуз, черватий: Йому як би голову врізав, то би з толуба добрий с-ч був.*

Соматизм *голова*, поєднуючись з іншими соматизмами в межах однієї синтаксичної конструкції виявляє корелятивні, зіставні та протиставні семантичні відношення (Пор.*За лихою головою і ногам біда, За моюю головою на твоїй і волоса не стан, Коли голова не по тому, най ся ноги мают на осторожности, Голова до ради, а рука до помочи, Голова тік, а язык цїп: що схочу, то вмолучу*).

Незначна кількість фразеологізмів характеризується багатозначністю. Так, паремія *вдарило му до голови* вживається в значеннях 1) слабість,

гарячка, 2) горда людина. Щоправда, цей фразеологізм у дещо модифікованому вигляді (*Щось му до голови вдарило...стрілило*) у досліджуваному джерелі фіксується також зі значенням: «1) гарячка, 2) людина, якою опанувала певна думка». Різної у значеннях пояснюється, очевидно, неоднаковою територією функціонування. Паремія *Голова ми спухла як баньик* позначає людину побиту або дуже зажурену; *голова ми тріскає* – біль, жаль або журбу. Значення «напухла від журби та клопоту» властиве фразеологізму *голова ми як стіг*. Прислів'я *голова не до ради, а зад не до крісла* характеризує недоумкувату, невиховану людину. *Голова, що хоч довбнею бий* – так говорять про незгідливу, уперту і зарозумілу людину. Круглоголового, череватого чоловіка об'єктивує паремія *голова як бундз, а живіт як фаска*. У паремії *дай му по голові!* виділяють два значення: 1) вдарити, 2) зупинити. Так само два значення властиві фразеологізму *загрів десь голову* (випити, розсердитися).

Висновки. Фразеологізмами з соматичним компонентом *голова* в основному виражають риси характеру людини, розумові здібності/вади, інтелектуальну діяльність, значно рідше передають зовнішність людини, психічний стан, будучи генератором і рубрикатормом мовної картини світу українців.

Примітки*

*Тут і надалі робимо покликання на «Галицько-руські народні приповідки» / зібрав, упорядкував і пояснив др. Іван Франко. – Львів, видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. – т. 1, т.2. – 2007. – т. 3.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Доброльожа Галина. Концепт око як відображення української етносвідомості і світобачення (на матеріалі діалектної фразеології Середнього Полісся) [Електронний ресурс] /Н.Доброльожа. Режим доступу <http://www.://core.ac.uk/download/pdf/>
2. Галицько-руські народні приповідки / зібрав, упорядкував і пояснив др. Іван Франко. – Львів, видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. – т. 1, т.2. – 2007. – т. 3.
3. Етимологічний словник української мови : У 7 т. – К.: Наукова думка, 1982. – Т. 1.
4. Клименко Н.Ф. Образний обширфразеологізмів з компонентом голова в українській мовній картині світу //Індоевропейські мови у контексті сучасної лінгвістики *Studia Linguistica*. [Електронний ресурс]/Н.Ф.Клименко. Режим доступу <http://philology.kiev.ua/php/4/7/>.
5. Омеляненко О. Українські фразеологізми з компонентами-соматизмами як засоби вербалізації танатологічної семантики : Збірник наукових праць ХНПУ ім. Г.С. Сковороди: лінгвістичні дослідження /О.Омеляненко. – 2013. – Вип. – 36. – С. 44–51.

6. Селіванова О. О. Концептуалізація соматичного коду культури в українських фразеологізмах // Нариси з української фразеології: [монографія] / О. О. Селіванова. – Київ - Черкаси : Брама, 2004. – С. 83–125.
7. Селіванова О. Нариси з української фразеології : монографія [Текст] / О. Селіванова. – К. - Черкаси : Брама, 2004. – 276 с.
8. Скаб М. В. Закономірності концептуалізації та мовної категоризації сакральної сфери : монографія / М. В. Скаб ; Міністерство освіти і науки України, Чернівецький нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці : Рута, 2008. – 560 с.
9. Скоробагатько Н. О. Концептуалізація фразеологічного соматичного коду в східнослов'янських і східноєвропейських говірках: автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Н.О. Скоробагатько; Луган. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – Луганськ, 2009. – 20 с.
10. Словник української мови : в 11 т. – К.: Наукова думка, 1976. – Т. 2.

REFERENCES

1. Dobrolozha Halyna. Kontsept oko yak vidobrazhennia ukrainskoi etnosvidomosti i svitobachennia (na materialii dialektnoi frazeolohii Serednoho Polissia) [Elektronnyi resurs] /N.Dobrolozha. Rezhym dostupu <http://www://core.ac.uk/download/pdf/>
2. Halytsko-ruski narodni prypovidky» / zibrav, uporiadkuvav i poiasnyv dr. Ivan Franko. – Lviv, vydavnychy tseentr LNU imeni Ivana Franka, 2006. – t. 1, t.2. – 2007. – t. 3.
3. Etymolohichni slovnky ukrainskoi movy: U 7 t. – К.: Naukova dumka, 1982. – Т. 1.
4. Klymenko N.F. Obraznyi obshyrfrazeolohizmiv z komponentom holova v ukrainskii movnii kartyni svitu. //Indoievropeiski movy u konteksti suchasnoi lnhvistyky Studia Linguistica. [Elektronnyi resurs]/N.F.Klymenko. Rezhym dostupu <http://philology.kiev.ua/php/4/7/>.
5. Omelianenko O. Ukrainski frazeolohizmy z komponentamy-somatyzmamy yak zasoby verbalizatsii tanatolohichnoi semantyky : Zbirnyk naukovykh prats KhNPU im. H.S. Skovorody: lnhvistychni doslidzhennia /O.Omelianenko. – 2013. – Vyp. – 36. – S. 44–51.
6. Selivanova O. O. Kontseptualizatsiia somatichnoho kodu kultury v ukrainskykh frazeolohizmax // Narisy z ukrainskoi frazeolohii: [monohrafiia] / O. O. Selivanova. – Kyiv - Cherkasy: Brama, 2004. – S. 83–125.
7. Selivanova O. Narisy z ukrainskoi frazeolohii : monohrafiia [Tekst] / O. Selivanova. – К. – Cherkasy : Brama, 2004. – 276 s.
8. Skab M. V. Zakonomirnosti kontseptualizatsii ta movnoi katehoryzatsii sakralnoi sfery : monohrafiia / M. V. Skab ; Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy, Chernivetskyi nats. un-t im. Yu. Fedkovycha. – Chernivtsi : Ruta, 2008. – 560 s.
9. Skorobahatko N. O. Kontseptualizatsiia frazeolohichnoho somatichnoho kodu v skhidnoslobozhanskykh i skhidnostepovykh hovirkakh: avtoref. dys... kand. filol. nauk: 10.02.01 / N.O. Skorobahatko; Luhan. nats. un-t im. T.Shevchenka. – Luhansk, 2009. – 20 s.
10. Slovnky ukrainskoi movy: v 11 t. – К.: Naukova dumka, 1976. – Т. 2.